

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ З УРАХУВАННЯМ ЕКОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ

С.М. Рибальченко,

Сумський державний університет, м. Суми

У статті розглянуто особливості управління регіональними соціо-еколого-економічними системами та модель «граничного зростання» А. Пігу, проаналізовано можливість використання індексу сталого розвитку при управлінні розвитком регіону, аргументовано необхідність удосконалення управління регіональним розвитком на основі максимального використання економічного потенціалу регіону, розглянуто проблеми управління економічним потенціалом на регіональному рівні, а також зазначено необхідність узгодження стратегій розвитку регіональної соціо-еколого-економічної системи та підприємств, що є її елементами.

Ключові слова: *управління соціо-еколого-економічними системами, індекс сталого розвитку, економічний потенціал регіону.*

В статье рассмотрены особенности управления региональными социо-эколого-экономическими системами и модель «предельного роста» А. Пигу, проанализирована возможность использования индекса постоянного развития при управлении развитием региона, аргументированно доказана необходимость совершенствования управления региональным развитием на основе максимального использования экономического потенциала региона, рассмотрены проблемы управления экономическим потенциалом на региональном уровне, а также указана необходимость согласования стратегий развития региональной социо-эколого-экономической системы и предприятий, которые являются её элементами.

Ключевые слова: *управление региональными социо-эколого-экономическими системами, индекс постоянного развития, экономический потенциал региона.*

ВСТУП

У науковій літературі сталий розвиток розглядається з позицій взаємодії двох альтернативних проблем - збереження екосистем та забезпечення сприятливих умов для соціально-економічного розвитку суспільства. Обидва ці напрями вимагають відповідного наукового опрацювання, оскільки є взаємно протилежними. Досягнення екологічної рівноваги не завжди пов'язане з рівнем економічного розвитку, і навпаки, економічне благополуччя може призводити до зростання негативного впливу на природу. Це наочно видно хоча б з того, що жодна з країн «великої вісімки» не увійшла до п'ятірки кращих за індексами екологічного вимірювання (кращими країнами світу за цими індексами стали: Фінляндія, Ісландія, Швеція, Норвегія, Швейцарія). Вирішення цих проблем, на нашу думку, і є першочерговим завданням стратегічного управління розвитком як на рівні держави, так і на рівні окремих регіонів та підприємств. Необхідність у розробленні довгострокових екологоорієнтованих стратегій підтверджує також сучасна теорія регіонального розвитку, яка передбачає активну роль системи управління в стосунках з бізнесом для пошуку і реалізації найбільш ефективних форм економічної діяльності, що охоплюють або зачіпають усі сфери життя в регіоні (економічну, соціальну, екологічну). Одним із найважливіших чинників, що визначають сталий розвиток територіальних соціо-еколого-економічних систем, є оптимальна взаємодія цих підсистем. Разом з цим, незважаючи на накопичений досвід, існує об'єктивна необхідність удосконалення науково-

методичних підходів щодо формування регіональних стратегій розвитку з урахуванням екологічних чинників.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою цього дослідження є аналіз й узагальнення теоретичних та науково-методичних положень щодо особливостей екологоорієнтованого регіонального управління й основ формування стратегій регіонального розвитку з урахуванням екологічних чинників.

РЕЗУЛЬТАТИ

Дослідження процесів управління взаємодіями в еколого-економічних системах беруть свій початок від праць англійського економіста А. Пігу. Основною ідеєю його концепції «граничного зростання» [1, 2] є різке зменшення темпів економічного зростання для досягнення рівноважного балансу, при якому чисельність населення та обсяг капіталу підтримуються на постійному рівні, що оптимізує використання обмежених природних ресурсів.

Позитивним у дослідженнях А. Пігу є таке:

- уперше усвідомлена необхідність вирішення економічних завдань у нерозривному зв'язку із соціальними та екологічними;
- проведена спроба визначити і дослідити чинники, що впливають на довгострокову поведінку світової економічної системи на противагу плануванню економічного зростання в короткостроковому періоді;
- визначена провідна роль людського чинника у взаємодії економічних, соціальних та екологічних завдань.

Негативні моменти моделі «граничного зростання» полягають у наступному:

- «.. модель не враховує суми теоретичних і емпіричних знань, накопичених економікою, соціологією, політичними науками, психологією тощо; не бере до уваги технічний прогрес і непередбачені стрибки в розвитку. В її основу покладені надзвичайно грубі допущення. Недиференційована агрегація показників чисельності населення, ресурсів, забруднення середовища, виробництва сільськогосподарської продукції, промислового капіталу, коротше кажучи, глобальна агрегація всіх основних компонентів моделі, включаючи ...змінні, що впливають на рівняння зростання... так само як і агрегація технологічних і соціальних тимчасових затримок, безнадійно нереальне» [3, с. 60];
- заперечення будь-якого зростання і розвитку світової економіки;
- розглядаються обмеження демографічного, екологічного й економічного характеру, що пов'язані з використанням лише прямих чинників економічного зростання.

Подальший розвиток ідей А. Пігу дозволив протягом наступних десятиріч сформувати цілий ряд стратегічних концепцій, які розглядають економічний розвиток у невід'ємній єдності з соціальними та екологічними факторами [4, с.11-15; 5]:

- концепція економіко-екологічно адаптованої інтенсифікації засвоєння природно-ресурсного потенціалу;
- концепція природозберігаючої форми відтворення;
- концепція збереження генетичного фонду;
- концепція природних цінностей та корисностей;
- концепція розвитку економіко-екологічного світобачення;
- концепція соціально-економічних пріоритетів у освоєнні природних ресурсів і розміщенні виробничих сил.

Основним недоліком цих концепцій є те, що вони базуються на споживацькому ставленні людини до природи. Разом з тим діяльність людини повинна гармонійно входити до загальної системи біосферного обміну, і тому теоретичній та практичній економіці потрібно було б

шукати шляхи залучення економічних дій спільноти до діяльності глобальної Геосистеми. Екогармонізм [6] має стати не тільки основою економічного розвитку при певних соціальних та екологічних обмеженнях, але і основою життя людства як такого. У зв'язку з тим, що соціально-економічні та екологічні кризові процеси та явища виникають на рівні окремих природно-господарських систем, це потребує проведення системних досліджень соціо-еколого-економічних систем (СЕЕС) різних рівнів, насамперед регіональних СЕЕС. Необхідне прогнозування їх подальшого розвитку та формування системи прийняття оптимальних управлінських рішень і розроблення відповідних стратегій регіонального розвитку. Все це вимагає формування механізму екологоорієнтованого стратегічного управління на рівні регіону.

Регіональні соціо-еколого-економічні системи (РСЕЕС) характеризуються підвищеною складністю та інформаційною насиченістю взаємовідносин між економічною, екологічною та соціальною підсистемами. За звичайних умов РСЕЕС досить повільно накопичують впливи і характеризуються значною затримкою реакцій на них, однак під час кризових періодів вони можуть дуже швидко і гнучко реагувати на зовнішні зміни. І тому стратегічні цілі розвитку регіону неодмінно повинні формуватися з урахуванням впливів як зовнішніх факторів та тенденцій, так і специфічних внутрішніх. Основною проблемою регіонального розвитку є значний вплив суб'єктивних факторів (галузеве та територіальне лобювання, тиск державних інституцій, групових інтересів представників населення тощо) на формування програм розвитку та визначення системи пріоритетів регіонального розвитку. Розроблення відповідного комплексу документів (стратегія, прогноз, програма) допомагає визначити та задокументувати проблеми, цілі та пріоритети їх вирішення з урахуванням цілей та пріоритетів громади, бізнесових кіл, експертів, науковців, депутатів і фахівців місцевих рад і, що не менш важливо, захистити ресурси громади від неефективного їх використання.

До основних особливостей РСЕЕС можуть бути віднесені такі:

- безперервний характер розвитку (який може бути і прогресивним, і регресивним);
- розмитість кордонів (у процесі розвитку склад елементів системи) і характер їх взаємозв'язків між собою і з зовнішнім середовищем досить часто істотно змінюється);
- тісний взаємозв'язок окремих елементів системи з елементами інших систем (що характерно для екосистеми);
- велика кількість та відмінність об'єктів управління (елементів системи) в рамках регіону;
- проблеми збору достовірної інформації про стан об'єктів управління.

Існує ряд показників та індикаторів, що характеризують екологічну, економічну та соціальну підсистеми РСЕЕС:

- економічна: ВВП на душу населення, використання ресурсів й енергії, інфляція, структурні зміни, регіональні відмінності в економічному розвитку, міжнародна торгівля, прямі зарубіжні інвестиції;
- екологічна: забруднення повітря, забруднення води, управління відходами, управління земельними ресурсами, екологічне законодавство, стан природних територій з особливим статусом;
- соціальна: тривалість життя, розподіл доходів, безробіття, динаміка реальних доходів, зміна чисельності населення, якість життя.

Разом з тим система окремих показників не дозволяє дати однозначну комплексну оцінку РСЕЕС. У сучасній економічній теорії та практиці найважливішим показником, що дозволяє комплексно аналізувати соціо-

еколого-економічні системи різних ієрархічних рівнів, є валовий продукт (ВП) [7, с. 269]:

$$\text{ВРП} = f(\text{ПР}, \text{РС}, \text{К}), \quad (1)$$

де ПР – природні ресурси (рента) – екологічна складова;

РС – робоча сила (оплата праці) – соціальна складова;

К – капітал (доходи від власності, податок на прибуток, дивіденди) – економічна складова.

Зрозуміло, що кожна соціо-еколого-економічна система буде прагнути до збільшення ВП, тобто до максимізації даної функції, за рахунок перш за все збільшення капіталу. Інші складові ВП можна розглядати як своєрідні екологічні та соціальні обмеження зростання капіталу. Разом з тим при збереженні концептуального погляду на ці складові як на керовані змінні стосовно капіталу гармонізація всієї системи соціо-еколого-економічних відносин, що є основою сталого розвитку, неможлива, тому що соціальна складова враховує лише робочу силу, а екологічна – природні ресурси, і не відображає інші елементи соціальної та екологічної підсистеми, а також процес їх відтворення.

Фахівцями Інституту прикладного системного аналізу НАН України та МОН України запропоновано використовувати для оцінки соціо-еколого-економічних систем індекс сталого розвитку, який розраховується як сума індексів для трьох вимірів: економічного, екологічного та соціального з відповідними коефіцієнтами значущості [8], що був презентований під час Всесвітнього економічного форуму в Давосі у 2001 році:

$$I_{\text{сер}} = 0,43 \cdot I_{\text{екон}} + 0,37 \cdot I_{\text{екол}} + 0,33 \cdot I_{\text{соц}}, \quad (2)$$

$$0 < I_{\text{сер}} < 1,$$

де $I_{\text{екон}}$ – індекс економічного виміру, що формується з двох глобальних індексів:

- індексу конкурентоспроможного розвитку (розробленого організаторами World Economic Forum);
- індексу економічної свободи (розробленого інтелектуальним центром фонду Heritage Foundation);
- $I_{\text{екол}}$ – індекс екологічного виміру (Environmental Sustainability Index), що сформовано з 21 екологічного індикатора [9];
- $I_{\text{соц}}$ – індекс соціального виміру, що формується з:
 - індексу якості та безпеки життя (розробленого міжнародною організацією Economist Intelligence Unit);
 - індексу розвитку людського потенціалу [10];
 - індексу суспільства, що розроблено департаментом ООН з економічного та соціального розвитку.

Україна за індексом сталого розвитку займала у 2005 році тільки 88-ме місце серед країн світу з такими значеннями показників [11]: $I_{\text{екон}} = 0,319$, $I_{\text{екол}} = 0,477$, $I_{\text{соц}} = 0,554$, $I_{\text{сер}} = 0,508$. У Фінляндії, що посідає перше місце, індекс сталого розвитку дорівнював 0,786 (значення індексу сталого розвитку та його складових перших десяти країн світу показано на рис. 1).

Основним недоліком використання індексу сталого розвитку є спроба звести до одного цілого три дуже різних і досить часто протилежних за значенням показників, що дозволяє використовувати цей індекс тільки для обліку, а не для управління розвитком територій різних ієрархічних рівнів. Рух у напрямку сталого розвитку вимагає скоординованих змін у певній групі показників, а не просто поліпшення випадково вибраних

характеристик. Крім того, позитивні зміни в одному з аспектів результативності часто є причиною негативних змін в інших складових. І найголовніше, стратегії сталого розвитку передбачають використання однієї зі складових як основної, визначаючи тим самим цілі для інших підсистем. Для регіональних соціо-еколого-економічних систем подібною основою повинна стати екологічна підсистема у зв'язку з тим, що «..кожному регіону слід визначити свою стратегію, де принципи сталого розвитку повинні переважати над завданнями економічного зростання» [12].

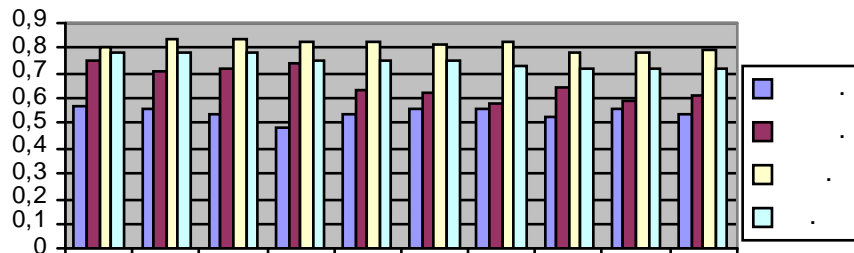

Рисунок 1 - Значення індексу сталого розвитку та його складових для країн десяти країн світу за цим індексом за 2005 рік

Відтак необхідними є розроблення та використання нових інструментів та механізмів, які б забезпечили цілеспрямовані кроки під час прийняття стратегічних рішень та формування стратегії у напрямі до сталого розвитку. Це передбачає перехід від:

- розроблення та виконання фіксованих планів, які швидко застарівають, до створення адаптивної системи, яка може постійно покращуватися;
- відповідальності лише держави до відповідальності всього суспільства за розвиток регіону;
- централізованого і підконтрольного прийняття рішень до поширення прозорих переговорів, співпраці та узгоджених дій;
- фокусування на прийнятті законів чи інших нормативних актів до фокусування на якісних результатах управлінських процесів;
- галузевого до інтегрованого функціонального планування.

Це забезпечить розроблення дійсно ефективної стратегії регіонального розвитку як складової здійснення загальнодержавної стратегії розвитку країни відповідно до вимог сталого розвитку і обумовить позитивну динаміку екологічних, соціальних та економічних змін і максимальне використання потенціалу кожного регіону.

В умовах нестійкості економічного середовища, невизначеності й ризиків виникає проблема адаптації регіонів до зовнішніх змін. При цьому проблему успішного функціонування в умовах динамізму зовнішнього середовища може вирішити лише той регіон, який має чіткі орієнтири на майбутнє і націлений на пошук довгострокових конкурентних переваг. Доведено, що успіх діяльності як окремих підприємств, так і функціонування регіонів в цілому визначається тим, наскільки вдало вдається пристосовуватися до зовнішнього середовища й використовувати свої потенційні можливості. З цією метою використовується система стратегічного управління, суть якої полягає в

тому, що, з одного боку, формується комплексна стратегія розвитку, а з іншого боку, структура управління вишиковується так, щоб забезпечити досягнення поставлених цілей шляхом створення механізмів реалізації цієї стратегії. Одним із кінцевих результатів стратегічного управління виступає економічний потенціал регіону, який забезпечує досягнення стратегічних цілей. Іншим кінцевим продуктом стратегічного управління є внутрішня організаційна структура й організаційні зміни, що забезпечують чутливість регіону до змін у зовнішньому середовищі, тобто в державі та світі. Таким чином, незважаючи на те, що в умовах нестабільності зовнішнього середовища основні чинники успіху переміщуються з внутрішнього середовища в зовнішнє, економічний потенціал регіону, його сильні й слабкі сторони багато в чому визначають його успішне функціонування. При цьому економічний потенціал підприємства як складової економічного потенціалу регіону потрібно розглядати не лише як здатність виробляти блага, але і як систему, що синтезує динамічне зростання такої здатності (рис. 2).

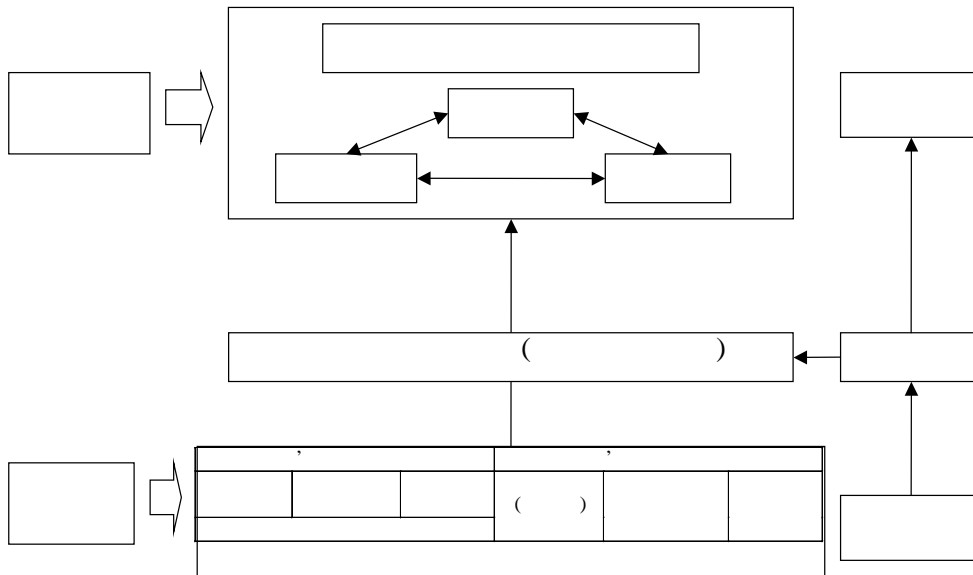

Рисунок 2 – Структура потенціалу регіону

Саме подвійний прояв функціональної активності економічного потенціалу регіону і визначає два напрями стратегічного управління. Перше - це реалізація заходів організаційного характеру для адаптації системи управління регіональним розвитком до динамічних умов зовнішнього середовища, другий напрям пов'язаний з удосконаленням самих можливостей системи як сукупності господарювання систем.

Реалізація цих процесів вимагає від економічної науки і практики формування принципово нових підходів до визначення ролі й місця економічного потенціалу у виробленні стратегії розвитку регіону в умовах невизначеності й мінливості зовнішнього середовища [13, с.7]. Окрім того, з наукової і практичної точок зору залишається далеко не дослідженою проблема оптимальної взаємодії системи стратегічного управління в умовах динамічних змін зовнішнього середовища і системи внутрішніх можливостей регіону, представлених його економічним потенціалом. Перш за все відзначимо необхідність вирішення теоретико-методичних питань, пов'язаних із формуванням у рамках системи стратегічного управління регіоном системи управління економічним

потенціалом. Саме розроблення економічної політики передбачає визначення цілей діяльності регіону і стратегії його розвитку на найближчу і далеку перспективу, виходячи з його потенційних можливостей і забезпеченості його відповідними ресурсами. Тому під час розроблення стратегій регіонального розвитку необхідно спочатку провести загальну оцінку його потенційних можливостей, що, у свою чергу, вимагає вироблення критерійної основи та формування теорії і методології оцінки економічного потенціалу.

Широке трактування смислового вмісту терміна «потенціал» дозволяє застосувати його до різних галузей науки і діяльності людини залежно від того, про яку силу, засоби, запаси і джерела йде мова. У роботах, присвячених теорії потенціалів, застосовують широкий клас визначень потенціалу, серед яких: народно-господарський, економічний, оборотний, інтелектуальний, природно-ресурсний, науково-технічний, кадровий, виробничий, інформаційний, організаційний потенціали, потенціал соціального розвитку тощо.

Аналіз цих публікацій виявляє значні відмінності у визначенні поняття «економічний потенціал», розумінні його суті, складових елементів. Можна виділити чотири підходи до розуміння суті економічного потенціалу [13, с. 22-28]:

- економічний потенціал як сукупна здатність галузей народного господарства;
- економічний потенціал як сукупність наявних ресурсів;
- ототожнення термінів «економічний потенціал», «економічна потужність» і «народно-господарський потенціал»;
- економічний потенціал як результат економічних і виробничих відносин.

Широко вживане в теорії визначення економічного потенціалу як сукупної здатності економічних систем максимально задовольняти потреби в товарах та послугах [13, с. 28] в умовах переходу до концепції сталого розвитку потребує свого уточнення. На наш погляд, під економічним потенціалом потрібно розуміти сукупні можливості суспільства формувати і максимально задовольняти потреби на основі оптимального використання ресурсів, що є в наявності, в умовах конкретних соціо-еколого-економічних стосунків. Ураховуючи це, ми пропонуємо при оцінці можливостей регіону використовувати поняття «регіональний економічний потенціал», під яким слід розуміти сукупні можливості систем господарювання, що функціонують у рамках регіону, визначати, формувати і максимально задовольняти потреби споживачів у товарах і послугах у процесі оптимальної взаємодії з довкіллям і раціонального використання ресурсів.

Таким чином, поняття «економічний потенціал» стосовно окремого регіону характеризує не стільки його виробничі можливості (виробничу потужність), а інтегральні здатності регіону максимально задовольняти потреби споживачів і враховувати інтереси суспільства і природи при раціональному використанні ресурсів і гармонізації системи соціо-еколого-економічних відносин.

Розглядаючи економічний потенціал як систему, можна виділити потенціали нижчого рівня [13, 14]: трудовий; інвестиційний; природно-ресурсний; інноваційний. Кожен із них характеризується визначеною величиною і якісним станом відповідних видів економічних ресурсів. Таким чином, економічний потенціал регіону є складною, динамічною, ієрархічною і (за характером взаємозв'язків) стохастичною системою.

Відповідно до ієрархії економічних відносин можна виділити такі взаємозв'язані, взаємообумовлені економічні потенціали:

- потенціал підприємств;
- потенціал кластерів (як географічно локалізованих груп підприємств, які характеризуються спільною діяльністю і взаємодоповнюють одне одного);
- потенціал регіонів (економічний, природний, соціальний);
- потенціал країни;
- глобальний (світовий) потенціал.

У той же час не можна розглядати економічний потенціал більш високого рівня як суму потенціалів нижчого рівня. Це пов'язано з властивостями синергізму складних систем, що з'являються унаслідок взаємодії елементів системи і не спостерігаються ні в одному зі складових елементів окремо. Тому можна передбачити, що економічний потенціал регіону перевищує за своєю величиною суму економічних потенціалів окремих підприємств. Існує і зворотний зв'язок: величина економічного потенціалу підприємства багато в чому визначається величиною складових елементів економічного потенціалу регіону, в якому воно розміщене.

За наявності однієї мети у системи погоджене з нею визначення потенціалу не викликає проблем, а за наявності багатьох завдань (цілей) системи це утруднено і не завжди можливе. Серед проблем управління потенціалом регіональної соціо-еколого-економічної системи є:

- проблема досяжності цілей (вирішуваних завдань, достатності потенціалу) - важлива проблема системного аналізу може бути сформульована таким чином: чи достатній потенціал системи для вирішення завдань (досягнення цілей), для яких вона призначена;
- проблема ранжирування систем - ранжирування і порівняння між собою систем може відбуватися за допомогою різних показників, проте, якщо таких оцінок багато, то результати можуть виявитися малоінформативними й існує загроза появи великої кількості неврахованих та непорівнянних систем, що є елементами системи вищого ієрархічного рівня;
- проблема безпеки (порогове значення збереження дієздатності системи) - стійкість системи забезпечується при позитивному потенціалі, тому близькі до нуля значення потенціалу сигналізують про небезпеку розпаду системи;
- проблема координації - у теорії ієрархічних систем проблема координації підсистем є центральною і для її вирішення використовуються різні підходи, у контексті теорії потенціалу її можна сформулювати таким чином: для кожної підсистеми, що розглядається як окрема система зі своїм набором завдань, визначений потенціал повинен задовольняти умову узгодженості;
- проблема конфліктної взаємодії систем - розгляд конфліктів з позицій системного аналізу дозволяє змістовніше досліджувати внутрішньосистемні і міжсистемні суперечності;
- проблема управління потенціалом - якщо в статичній мові мова може йти про оцінку потенціалу, визначення його достатності, порівняння потенціалів, то в динаміці необхідно говорити про управління потенціалом, що на сьогодні є основою під час формування стратегій розвитку регіональних соціо-еколого-економічних систем, з якими, у свою чергу, необхідно узгоджувати і стратегії розвитку окремих підприємств, що функціонують у рамках конкретного регіону (рис. 3).

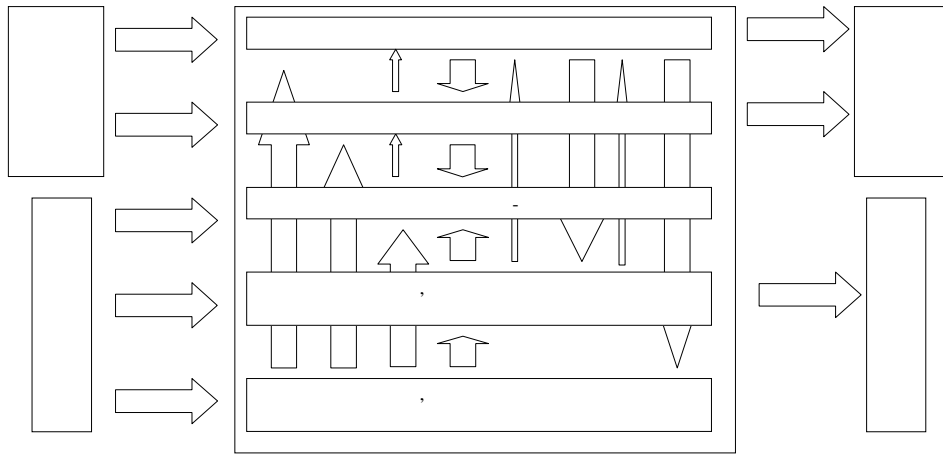

Рисунок 3 - Особливості узгодження стратегій розвитку підприємства та регіону

ВИСНОВКИ

Пошук ефективних моделей регіонального соціо-еколого-економічного розвитку визначає необхідність застосування системи стратегічного планування на всіх рівнях управління для формування найбільш оптимальних стратегій розвитку як регіонів, так і окремих підприємств. Основою формування стратегій регіонального розвитку є концепція екогармонізму при максимальному використанні потенціалу регіональних соціо-еколого-економічних систем. У свою чергу, регіональні стратегії визначають напрямки економічного розвитку окремих підприємств, що функціонують у межах певних регіонів, відповідно до встановлених ними соціальних та екологічних обмежень.

SUMMARY

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL BASIS OF REGIONAL DEVELOPMENT STRATEGY IN VIEW OF ENVIRONMENTAL FACTORS

S.M. Rybalchenko,
Sumy State University, Sumy

In the article specific features of regional socio-eco-economic systems are revealed, Piguat's Model of the limited growth is under review. The possibility of using of the sustainable development index in development administrating in the region has been analyzed. The author proves tht necessity of the improvement of the regional development administrating on the basis of maximal use of the economic potential of a region. The problems of the economic potential administrating on a regional level are considered. The article presents arguments for congruence of the strategies of development on both levels: regional socio-eco-economic system and enterprises, as elements of this system.

Key words: *managing environmental and socio-eco-economic systems, the index of sustainable development, economic potential of the region.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. - М.: Дело, 1994. - 688 с.
2. Гайдар Е.Т. Аномалии экономического роста. - М.: Евразия, 1997. - 215 с.
3. Пестель Э. За пределами роста. - М.: Прогресс, 1998. - 60 с.
4. Ферстер Г.О. Самоорганизующихся системах и их окружении // Самоорганизующиеся системы. - М.: Мир, 1964. - С. 111-125.
5. Степанов В.Н., Харичков С.К., Уемов А.И. и др. Экономика и организация природопользования в приморском регионе. - Киев: Наукова думка. - 1987. - 143 с.
6. Самарский А.А. Вычислительный эксперимент и научно-технический прогресс // Информатика и научно-технический прогресс. - М.: АН СССР, 1987. - С.33-41.

7. Чужиков В.І. Регіональні стратегії в умовах глобалізації // Стратегія економічного розвитку України: наук.зб. - Вип. 6 / відп. ред. О.П.Степанов. - К.: КНЕУ, 2001. - С. 259-270.
8. Згуровский М. Украина в глобальных измерениях устойчивого развития // www.zn.ua/3000/3100/53397
9. 2005 Environmental Sustainability Index: Benchmarking National Environmental Stewardship // www.yale.edu/esi
10. Индекс развития человеческого потенциала // www.ru.wikipedia.org/wiki/ИЧР
11. Желаяева С.Э., Сактоек В.Е., Цыренова Е.Д. Институциональные аспекты устойчивого развития социо-эколого-экономических систем различных типов. - Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2005. - 156 с.
12. Раднев Б.Л. О разработке стратегии эколого-экономического развития региона // Экономическое развитие и окружающая среда: стратегии, модели, инструменты управления: материалы 8-й Международной конференции Российского общества экологической экономики. - М.: НИА-Природа, 2007. - С. 230-233.
13. Лапин Е.В. Экономический потенциал предприятия: монография. - Сумы: ИТД «Университетская книга», 2002. - 310 с.
14. Экономический потенциал административных и производственных систем: монография /под общей ред. О.Ф. Балацкого. - Сумы: ИТД «Университетская книга», 2006. - 973 с.

Надійшла до редакції 2 червня 2010 р.